

Publiek domein en het belang van de overheid bij bodemsanering : een ongewassen varken?

Citation for published version (APA):

van Maanen, G. E. (1990). *Publiek domein en het belang van de overheid bij bodemsanering : een ongewassen varken?* Kluwer. <https://doi.org/10.26481/spe.19900914gm>

Document status and date:

Published: 14/09/1990

DOI:

[10.26481/spe.19900914gm](https://doi.org/10.26481/spe.19900914gm)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Download date: 05 May. 2023

PUBLIEK DOMEIN EN HET BELANG VAN DE OVERHEID BIJ BODEMSANERING

Een ongewasschen varken?

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding
van het ambt van gewoon hoogleraar in het recht,
in het bijzonder in het privaatrecht
aan de Rijksuniversiteit Limburg
op vrijdag 14 september 1990

door

MR. G.E. VAN MAANEN

KLUWER – DEVENTER – 1990

ISBN 90 268 2086 0

© 1990, G.E. van Maanen, Maastricht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1920 jo. het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

*Mijne heren leden van het College van bestuur,
Mijnheer de Rector Magnificus,
Dames en heren van het wetenschappelijk corps,
Dames en heren van het ondersteunend en beherend personeel,
Dames en heren studenten,
en voorts Gij allen die mij door Uw aanwezigheid bij deze plechtigheid vereert,

Zeer gewaardeerde toehoorders!*

EEN ONGEWASSCHEN VARKEN

Zaken buiten de handel. Zaken die aan niemand toebehoren. Publiek domein. Welke jurist kan nog met enige nauwkeurigheid aangeven wat de positiefrechtelijke betekenis is van de rechtsfiguur (of rechtsfiguren) die met deze termen wordt aangeduid? Verwaarloosde en vergeten rechtsbegrippen die nieuwe aandacht verdienen. Over de rechtsfiguur van zaken buiten de handel schreef Meijers reeds in 1918 dat het hier een materie betreft die zowel op publiekrechtelijk als op privaatrechtelijk terrein ligt, waardoor zowel de publiekrechtelijke als de privaatrechtelijke auteurs haar hebben verwaarloosd.¹ Met als gevolg dat dit varkentje – zo schrijft Meijers in een van zijn spaarzame luchtige beeldspraken – nog steeds niet is ‘gewasschen’ en dat dit varken nu toch wel erg ongewassen rondloopt. Sinds deze woorden van Meijers is de situatie niet wezenlijk verbeterd en lijkt de belangstelling voor het publiek domein zelfs vrijwel verdwenen.

Waarom zou het van belang zijn om de rechtsfiguur van het publiek domein – ik gebruik nu verder dit begrip² – nieuw leven in te blazen? Om in de sfeer van de beeldspraak te blijven: wat is de rechtvaardiging voor het reanimeren van ons ongewassen varken?

Het antwoord hierop is – kort gezegd – het belang van een schoon milieu, een schone lucht, schoon water, een schone bodem en alles wat daarin thuis hoort. Indien de overheid geen specifieke publiekrechtelijke regeling heeft getroffen ter bescher-

1. Publiek domein en zaken buiten de handel. WPNR 2543-2547 (1918), VPO II, blz. 105-130.

2. Hoewel de wetgever zich op enkele plaatsen van de term ‘zaken buiten de handel’ bedient (art. 593, 1210, 1368, 1990) geef ik de voorkeur aan de term ‘publiek domein’, aangezien van de term ‘buiten de handel’ de onjuiste suggestie uit gaat dat er in het geheel geen subjectieve rechten op gevestigd kunnen worden. Verg. hierover C.G. von Reeken, Uitoefening van private rechten op zaken met een publieke bestemming, Themis 1893, blz. 1-66; F.G. Scheltema, Zaken buiten de handel, WPNR 2533 en 2534 (1918), tevens in: Verspreide Geschriften, Groningen 1953, blz. 80-88.

ming van deze belangen en een privé-eigenaar ontbreekt lijkt niemand zich de zorg voor deze belangen in rechte aan te mogen trekken.³ Gelukkig is er de laatste jaren een tendens dat de overheid zich dit belang van een schoon milieu wel aantrekt. De burgerlijke rechter honoreert in veel gevallen de stelling van de overheid dat zij verantwoordelijk is voor de zorg voor een schoon milieu.⁴ Een deugdelijke civielrechtelijke fundering van deze stelling ontbreekt naar mijn oordeel veelal. Het bijna vergeten begrip van het publiek domein zou aanknopingspunten voor een dergelijke fundering kunnen bieden.

KOSTENVERHAAL VOOR BODEMSANERING

Een van de grote problemen waarmee we de laatste decennia gekonfronteerd zijn is de verontreiniging van het milieu, in het bijzonder van de bodem, met allerlei – al dan niet chemische – afvalstoffen. Lekkerkerk, De Volgermeer, iedereen weet waarover het gaat. Niet alleen de bodem is op vele plaatsen verontreinigd, maar ook de rivieren en andere oppervlaktewateren zijn zwaar vervuild geraakt. Naast preventieve maatregelen is de overheid ook begonnen met het saneren van de reeds vervuilde bodem en wateren. Een deel van de hiermee gemoeide kosten tracht de overheid te verhalen op de vervuilers, de laatste tijd met enig succes.⁵

De gebroeders Van Amersfoort exploiteren sinds jaar en dag een bedrijf waarin metalen voorwerpen worden gegalvaniseerd. Bij dit productieproces komt veel afvalwater vrij. In de loop der jaren is daardoor een ernstige verontreiniging van de bodem opgetreden. Met toepassing van de Interimwet bodemsanering is de verontreinigde grond afgevoerd. Zowel de Staat als de provincie en de betreffende gemeente hebben hiertoe bijdragen verleend op grond van genoemde wet tot een bedrag van bijna een half miljoen gulden. De Staat tracht vervolgens de schade te verhalen op de gebroeders Van Amersfoort. Het bijzondere aan deze situatie is dat hier sprake was van het vervuilen van de eigen grond, hetgeen de vraag doet rijzen waarom dat aanleiding zou kunnen geven tot aansprakelijkheid jegens de overheid.

Grondslag van het verhaalsrecht van de overheid zou kunnen zijn art. 1401 BW (art. 6:162 NBW) in verband met art. 21 Interimwet bodemsanering (IBS), de on-

3. De (ecologische) schade als gevolg van de ramp in Tsjernobyl aan bossen, in het wild levende dieren en dergelijke blijft voor een belangrijk deel onvergoed, omdat er niemand als eigenaar voor op kan komen, of omdat de schade niet valt onder het juridische schadebegrip. Vergelijk in dit verband ook P.C.E.van Wijmen, Het milieu ieders zorg?, Milieu en recht 1985, blz. 232.

4. Het feit dat de overheid meer initiatieven neemt is voor een belangrijk deel het gevolg van het optreden van diverse actiegroepen, waardoor 'het milieu' op de politieke agenda is geplaatst. Een mooi voorbeeld van een succesvolle actiegroep is te vinden in het 'Nieuwe Meer'-arrest, HR 27 juni 1986, NJ 1987, 743.

5. Zie hierover – naast de vele andere literatuur – recentelijk: Civielrechtelijke aansprakelijkheid voor milieuschade, Zwolle 1989; F.W. Grosheide, Kostenverhaal bij bodemsanering, in: Kostenverhaal bij (water)bodemsanering, Zwolle 1990, blz. 3-10, en de bundel Milieurecht in stelling, Zwolle 1990.

rechtmatige daad van de vervuiler tegenover de overheid.⁶ In de recente uitspraak van de Hoge Raad over deze kwestie⁷, is vastgesteld dat ernstige bodemverontreiniging onrechtmatig kan zijn tegenover de overheid indien de vervuiler ten tijde van het veroorzaken van de vervuiling wist of kon weten dat de overheid zich de zorg voor een schone bodem aantrok of zou gaan aantrekken.⁸

Hoewel men met de uitkomst van deze uitspraak wel gelukkig kan zijn is de gekozen konstruktie naar mijn mening onbevredigend. Het enkele feit immers, dat de overheid zich *feitelijk* de zorg voor het milieu is gaan aantrekken en de kosten van de sanering voor haar rekening heeft genomen rechtvaardigt nog niet de konklusie dat de overheid *dus* een rechtens te respekteren belang had bij een schone bodem. De gedachte dat het tegenover de Staat onrechtmatig is de bodem te verontreinigen omdat de overheid zich het belang van bodemsanering feitelijk aantrekt, knoopt aan bij het arrest Gaasterdijk-Zuidpool (HR 26 mei 1978, NJ 1978, 615). Bij de parlementaire behandeling van art. 21 IBS wordt naar dit arrest verwezen teneinde aan te tonen dat het reeds geldend recht was om in dergelijke gevallen een onrechtmatige daad jegens de overheid aan te nemen. Meestal wordt dit arrest inderdaad begrepen als een bewijs voor de stelling dat het enkele feit dat de overheid zich een bepaald belang had aangetrokken voldoende is om er het rechtens te respekteren belang van die overheid op te baseren.

In dit arrest gaat het er mijns inziens niet slechts om dat de overheid zich een bepaald belang *had* aangetrokken – i.c. de zorg voor de aanlooproutes naar de Westerschelde – maar tevens dat het hier gaat om een taak, namelijk de zorg voor de goede bevaarbaarheid van de buiten de territoriale wateren gelegen aanlooproutes naar een aantal grote Nederlandse havens, welke de overheid zich ook *moest* aantrekken.⁹ Te-

6. Zie G.H. Addink, Th.J.B. Buiting en F.W. Grosheide, De plaats van artikel 21 Interimwet bodemsanering in het milieurecht, in: *Recht als norm en aspiratie*, Nijmegen 1986, blz. 102-120.

7. HR 9 februari 1990, RvdW 1990, 51 (in feite gaat het om twee procedures, één tegen de gebroeders Van Amersfoort persoonlijk, rolnr. 14.129, en één tegen 'Galvanische Bedrijven E. van Amersfoort', rolnr. 14.130; de laatste is gepubliceerd); *Bouwrecht* 1990, blz. 375-378; *TMA* 1990, blz. 107-117 (J.M. van Dunné).

8. Een verhaalsrecht van het Rijk is ook aanwezig als niet zeker is dat de vervuiler onrechtmatig heeft gehandeld tegenover de *Rijksoverheid*, maar mogelijk slechts ten opzichte van de gemeente of de provincie. Bovendien – zo blijkt uit dit arrest – is er in ieder geval sprake van een *belang* dat valt onder de bescherming van art. 1401 BW indien de overheid de kosten van de sanering voor haar rekening heeft genomen, en op grond daarvan *schadevergoeding* vordert. Er is in dat geval geen reden om naast het vereiste dat *jegens* de overheid onrechtmatig moet zijn gehandeld nog een afzonderlijk 'belang' vereiste te stellen, aldus de Hoge Raad in de Staat/Van Amersfoort.

9. De Hoge Raad overweegt dat de Staat het onderhoud en de bekaling voor zijn rekening heeft genomen, omdat dat bij de onderhavige – aan een Nederlandse stroom aansluitende vaarroute – *voor de hand lag*. In het gegrond bevonden onderdeel van het cassatiemiddel wordt dit treffend geformuleerd als het *moeten* aantrekken van deze taak door de Staat. Zie ook A. Korthals Altes, *Past op wrakken*, in: *Non sine causa*, Zwolle 1979, blz. 187-202 ('Onze slotsom is (...) dat indien de overheid wezenlijk noodzakelijke en binnen redelijke grenzen blijvende kosten heeft gemaakt in het algemeen belang, zij die kosten op de schuldlige kan verhalen.').

recht wordt deze *zorgplicht* van de Staat door Hardenberg¹⁰ in verband gebracht met art. 577 BW dat de Staat het beheer van de 'stroomen' opdraagt. Daarin ligt de rechtstreekse grondslag van het belang van de Staat en de plicht die daaraan verbonden is. De zorg voor de aanlooproutes behoort naar mijn mening evenzeer tot het publiek domein van de Staat als de stromen zelf.

Dat is de kern van dit arrest en niet slechts de konstatering dat de Staat zich dit belang ook feitelijk heeft aangetrokken. Dit laatste is onvoldoende om daarop het onrechtmatige van het gedrag jegens degeen die zich dat belang heeft aangetrokken, te funderen. Terecht wijst G.J. Scholten er in zijn noot onder dit arrest op dat een bergingsmaatschappij die het wrak gaat opruimen zonder enige opdracht zich niet zonder meer op dit arrest zou kunnen beroepen. Anders dan de Staat heeft deze niet als taak de zorg voor de aanlooproutes naar de 'stroomen'.

De Hoge Raad lijkt er evenwel in de zaak tegen de gebroeders Van Amersfoort van uit te gaan dat het feitelijk aan zich trekken van het belang van een schone bodem door de Staat op zichzelf voldoende is om bij schending daarvan van een onrechtmatige daad jegens de Staat te spreken.¹¹

Dit oordeel berust op een *petitio principii* redenering : de overheid heeft zich het milieubelang feitelijk aangetrokken en heeft betaald en heeft dus een rechtens te respecteren belang. Daarachter schuilt de fundamentele vraag waarom de overheid tot sanering over behoorde te gaan en de kosten daarvan te dragen.

Indien we uitgaan van de situatie waarin iemand (niet zijnde de eigenaar) schade toebrengt aan de grond van een ander is het niet moeilijk om de vraag naar de grondslag van de onrechtmatigheid jegens die ander te beantwoorden; die ligt namelijk in de schending van het eigendomsrecht. In veel gevallen is het echter de eigenaar van de grond zelf (of diens rechtsvoorganger) die verantwoordelijk is voor de vervuiling, zoals in het geval Van Amersfoort. En van een onrechtmatige gedraging tegenover zichzelf kan men nu eenmaal niet spreken.¹² De relativiteitsgedachte staat er voorts aan in de weg om bij een schending van het eigendomsrecht door een derde reeds op die grond (*ipso facto*) van een onrechtmatige daad tegenover de Staat te spreken.

Wat kan dan wel dienen als grondslag van de vordering uit onrechtmatige daad die de Staat pretendeert te hebben? In welk recht of in welk belang is de Staat ge-

10. De 'eigendom' van de Staat. Regalia en burgerlijk recht, in: Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan Prof. mr. H. van der Linden, bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit, Hilversum (Verloren) 1987, blz. 341-373.

11. Hieraan doet niet af dat de rechter moet onderzoeken of de overheid ook ten tijde van de verontreiniging zich dat saneringsbelang reeds aantrok dan wel voor de veroorzaker voldoende duidelijk was of behoorde te zijn dat zij zich dat belang zou gaan aantrekken, gelijk de Hoge Raad in r.o. 3.2 van het onderhavige arrest overweegt.

12. Wel kan – onder omstandigheden – het in het verkeer brengen van ernstig vervuilde grond (ook al is men van de vervuiling onkundig) onrechtmatig zijn tegenover een koper en diens rechtsoptvolgers, zo blijkt uit het arrest inzake de Haagse gasfabriek. HR 13 november 1987, NJ 1988, 139; TMA 1988, blz. 83-86 met noot Van Dunné: Milieu en recht, 1988, blz. 113-116 (F.W. Grosheide).

schonden? Laten we bij voorkeur niet vluchten in de wat al te gemakkelijke stelling dat het *onzorgvuldig* is tegenover de Staat om de bodem te vervuilen¹³; de vraag is immers waarom dat onzorgvuldig is en welk belang van de Staat daarmee gemoeid is.¹⁴

DE AARD VAN HET BELANG IN VERBAND MET DE ONTVANKELIJKHEID VAN DE EISER IN ZIJN VORDERING

Voor zover een belang uitdrukkelijk wettelijke bescherming geniet in het Burgerlijk Wetboek en de behartiging daarvan is opgedragen aan de Staat (of een andere organisatie) ligt het voor de hand dat schending daarvan een actie op grond van art. 1401 BW rechtvaardigt. Als het belang van de Staat ligt in zijn recht op het publiek domein (van bijvoorbeeld de openbare wateren) dan ligt het voor de hand om indien dit (subjektieve) *recht* van de Staat wordt geschonden niet tevens de voorwaarde te stellen dat de gedraging ook onrechtmatig was *jegens* de Staat. Immers bij schending van een subjectief recht hoeft de relativiteitseis niet (of nog eens) gesteld te worden, aangezien het verlenen van een subjectief recht immers juist uitdrukt dat er sprake is van een beschermenswaardig belang. In het geval van publiek domein wordt aan de Staat de zorg opgedragen van het belang van velen bij een onbelemmerd gebruik – in velerlei zin – van het openbare water. Dit subjektieve recht is in zoverre bijzonder, aangezien het aan de Staat wordt gegeven als behartiger van de individuele belangen van velen.

Maar hoe zit het als er geen uitdrukkelijke regeling in de wet is? Welke belangen worden wel en welke niet door art. 1401 BW beschermd?

Verburgh ziet dit – in zijn rede uit 1974 – als de kern van het probleem of de burgerlijke rechter mag oordelen over wat hij heeft genoemd ‘kollektieve belangen’. Worden kollektieve belangen – zoals het belang van een schoon milieu – beschermd door art. 1401 van het Burgerlijk Wetboek? En – een vraag die door Verburgh niet uitdrukkelijk aan de orde werd gesteld – mag de *overheid* daarvoor ook bij de burgerlijke rechter bescherming zoeken?¹⁵

13. Ook in het Benckiser-arrest (14 april 1989, RvdW 1989, 107; AA 1990, blz. 469-480, Van Dunné) blijft onduidelijk waarom het storten van verontreinigd gips onrechtmatig is *jegens* de Staat. Hof en Hoge Raad komen in wezen niet veel verder dan de konstatering dat Benckiser de milieubelangen van de Staat op ontoelaatbare wijze aan haar eigen belangen heeft opgeofferd. Dit impliceert dat ‘het milieubelang’ een eigen belang van de Staat is waarvan de schending onrechtmatig is tegenover de Staat.

14. Zie ook Eke Poortinga, De figuur van de onrechtmatige daad jegens de overheid en art. 21 Interimwet bodemsanering, in: Osmose tussen publiek- en privaatrecht, Ars Aequi mei 1987, blz. 326.

15. Ik laat hier de kolossale hoeveelheid literatuur die geschreven is over de problematiek van de verhouding tussen publiek- en privaatrecht, met name de problematiek van het gebruik van privaatrecht door de overheid, vrijwel geheel buiten beschouwing. Ik volsta met te verwijzen naar A.Q.C. Tak, Terugtocht van twee wegen, NTB 1989, blz. 297-314, en N.S.J. Koeman, Aansprakelijkheden in het milieurecht, (rede) Deventer 1986.

Deze in wezen *staatsrechtelijke* vragen omtrent de afbakening van de bevoegdheden van de burgerlijke rechter ten opzichte van die van de wetgever en het bestuur, komen in deze vorm naar voren omdat de bevoegdheid van de burgerlijke rechter op grond van art. 2 RO geen wezenlijke drempel meer biedt, sinds het arrest *Guldemond/Noordwijkerhout*.¹⁶ De bevoegdheid van de rechterlijke macht om kennis te nemen van het geschil is afhankelijk van het recht waarin de eiser vraagt te worden beschermd en niet van de aard van het recht waarop de verweerder zijn verweer grondt.¹⁷

WELKE BELANGEN VALLEN ONDER DE BESCHERMING VAN ART. 1401 BW?¹⁸

Wat betreft de *aard van het belang* waarvoor art. 1401 bescherming kan bieden is sinds de rede van Verburgh in de rechtspraak meer duidelijkheid ontstaan.¹⁹ Uitgangspunt was het arrest *Limmen-Houtkoop*²⁰ waarin de regel werd geformuleerd dat het algemeen belang dat voor elk overheidslichaam betrokken is bij de naleving van de door dat lichaam uitgevaardigde wettelijke voorschriften op zichzelf *niet* behoort tot de belangen welke art. 1401 BW beoogt te beschermen.

Wèl behoren tot de soort van belangen waarvoor art. 1401 bescherming bedoelt te bieden een storing van het woongenot en de dreigende sloop van woningen in de *Zaandammerpolder*.²¹

Voor de vraag of het belang van de Staat, dat er op een zodanige wijze van de openbare weg gebruik wordt gemaakt dat er geen schade aan de weg ontstaat, ook behoort tot de belangen die art. 1401 beoogt te beschermen, biedt het arrest inzake *Rijksweg 12* (ook wel *Kosten Waterstaat*) een belangrijke beslissing.²² In het cassatiemiddel was gesteld dat de op de Staat rustende plicht tot beheer en onderhoud zijn grondslag vindt in het publieke recht²³ en de op de Staat rustende plicht derhalve niet van privaatrechtelijke aard was, zodat art. 1401 hier geen bescherming zou bieden.

16. HR 31 december 1915, NJ 1916, blz. 407; vergelijk ook M.J.P. Verburgh, *Privaatrecht en kollektief belang*, (rede) Zwolle 1975, blz. 29 e.v.

17. Een andere benadering dan die van de Hoge Raad is die waarbij art. 2 RO zodanig ruim wordt opgevat dat onder 'eigendom' in art. 2 RO ook wordt begrepen het (andersoortige) recht van publiek domein dat de Staat krachtens art. 577 BW heeft. 'Eigendom' in art. 2 RO omvat alle vormen van 'toebehoren', aldus m.i. terecht *Hardenberg, a.w.*, blz. 367. In deze visie doet het er niet toe of er geklaagd wordt over de schending van een eigendomsrecht in de zin van art. 625 BW dan wel over de schending van het publiek domein van art. 577 BW. In beide gevallen is de burgerlijke rechter bevoegd.

18. Hierover in algemene zin Asser-Hartkamp III, 1990, nrs. 109-115, en E.J. Dommering, *Algemene belangen in het burgerlijk recht*, Zwolle 1982 (Monografieën Nieuw BW A7), blz. 37-59.

19. Zie voor een overzicht van deze rechtspraak de (losbladige) *Onrechtmatige Daad* (red. A.R. Bloembergen) I, 128a (Van Maanen).

20. HR 9 november 1973, NJ 1974, 91.

21. HR 29 maart 1974, NJ 1974, 344.

22. HR 19 december 1975, NJ 1976, 280; hierover ook C.J.H. Brunner in *Verkeersrecht* 1978, blz. 32.

23. Wet van 28 februari 1891, Stb. 69, tot vaststelling van bepalingen betreffende 's Rijks waterstaatswerken.

De Hoge Raad maakt met dit argument korte metten: er bestaat geen reden om het belang waarin de Staat in het onderhavige geval wordt getroffen, niet te rekenen tot de belangen die vallen onder de bescherming welke art. 1401 bedoelt te bieden.

Voorts overweegt de Hoge Raad dat bestuurders van motorvoertuigen ook tegenover de Staat, als belast met het beheer en onderhoud van de rijkswegen, verplicht zijn tot een zorgvuldig rijgedrag. Daaraan doet niet af dat de Staat die maatregelen in het algemeen belang en op grond van publiekrechtelijke voorschriften moet treffen.²⁴

Ook al gaat het om maatregelen die de Staat in het algemeen belang moet nemen en ook al zijn er publiekrechtelijke voorschriften die daartoe dwingen, dan nog betreft het een belang van de soort die valt onder bescherming van art. 1401 en mag de Staat bij de burgerlijke rechter schadevergoeding vorderen.

In het licht van deze uitspraak is ook het reeds vermelde arrest inzake Gaasterdijk en Zuidpool niet zo verrassend meer.²⁵ Op grond van deze uitspraak staat vast dat de Staat het recht heeft om de schade te verhalen op de reders van de 'Gaasterdijk' en de 'Zuidpool' die met elkaar in volle zee in aanvaring waren gekomen, als gevolg waarvan de Zuidpool in de bebakende vaarroute was gezonken. Niet nodig is dat er sprake is van een rechtsplicht van de Staat tot wrakopruiming, voldoende is dat de Staat zich de zorg voor een goede bevaarbaarheid van de buiten de territoriale wateren gelegen aanlooproutes naar een aantal grote Nederlandse havens heeft moeten aantrekken daar een redelijke vervulling van zijn overheidstaak dat meebracht.

Dat de bescherming van het milieu, in casu het voorkomen van het storten van verontreinigde bagger uit de Amsterdamse grachten in de Nieuwe Meer, een belang is dat valt onder art. 1401 BW, blijkt uit een daaromtrent gewezen arrest van de Hoge Raad uit 1986.²⁶ Het hof had de vordering van de milieuverenigingen afgewezen, met name omdat er niet sprake zou zijn van enig 'concreet eigen belang dat zou zijn aangetast'. Naar het oordeel van de Hoge Raad behoren de hier aan de orde zijnde belangen wel tot de soort die valt onder de bescherming die art. 1401 bedoelt te bieden.

Uit het recente Benckiser-arrest²⁷ kan eveneens worden afgeleid dat het belang van een schone bodem behoort tot de soort waarvoor art. 1401 BW bescherming bedoelt te bieden. De Hoge Raad legt hier verband met art. 21 Grondwet – dat aan de overheid de zorg voor de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en de verbetering van het leefmilieu opdraagt – en met art. 21 Interimwet bodemsanering. De Staat is in beginsel *bevoegd* om zich in geval van dreigende schade aan het milieu

24. Minder juist lijkt me derhalve de uitleg van Grosheide dat de overheid hier het civielrechtelijke instrument *niet* gebruikte ter behartiging van algemene belangen, maar tot verhaal van kosten omdat de Staat 'toevallig eigenaar en beheerder van een weg was' (F.W. Grosheide, a.w., blz. 6).

25. HR 26 mei 1978, NJ 1978, 615.

26. HR 27 juni 1986, NJ 1987, 743.

27. HR 14 april 1989, RvdW 1989, 107; Kwartaalbericht Nieuw BW 1989, blz. 123-126, met noot Hartlief en Van Maanen; Gemeentestem (1989) 6888 (L.J.A. Damen).

op grond van art. 1401 tot de burgerlijke rechter te wenden, aldus de Hoge Raad.²⁸

Opmerkelijk in dit verband is het reeds genoemde arrest inzake Staat/Van Amersfoort, waarin de Hoge Raad stelt dat er voor het afzonderlijk eisen van een door art. 1401 beschermd belang geen plaats is indien de overheid schadevergoeding vordert op grond van een *jegens* haar gepleegde onrechtmatige handeling.²⁹

STAND VAN ZAKEN IN DE RECHTSPRAAK

De problematiek van het '1401-belang' lijkt een ondoorzichtige warboel geworden. Van Dunné stelt zelfs voor om dit leerstuk samen met dat van de relativiteit te verbannen naar een soort gesloten afdeling van de juridische bibliotheek, waar slechts promovendi toegang toe zouden hebben.³⁰ Ik wil hier toch nog een poging doen enige orde te scheppen in de ontstane chaos. Mijns inziens vallen uit deze uitspraken de volgende konklusies te trekken:

- In beginsel mag de overheid ook gebruik maken van de privaatrechtelijke weg van art. 1401 in het kader van het behartigen van haar publiekrechtelijke taak.
- De aanwezigheid van specifieke publiekrechtelijke regelgeving kan beperkingen stellen aan de *bevoegdheid* van de Staat om gebruik te maken van de civielrechtelijke weg langs de burgerlijke rechter. Deze kwestie die aanvankelijk de problematiek van het 1401-belang beheerste lijkt nu opgelost met de doorkruisingsformule.³¹

Wat overblijft is de andere vraag, namelijk of het belang dat geschonden is behoort tot de soort belangen waarvoor dit artikel bescherming beoogt te bieden. Daarentrent staat nu in ieder geval het volgende vast:

- De zorg voor de bescherming van het leefmilieu is in ieder geval een belang dat valt onder de soort waarvoor art. 1401 BW bescherming beoogt te bieden.
- Het is zeker ook een zorg voor de Staat.
- Ook al behoort het behartigen van deze belangen tot de publieke plicht van de overheid – zo blijkt uit het arrest Rijksweg 12 – dan nog kan de Staat daarvoor bij de burgerlijke rechter op grond van art. 1401 BW bescherming zoeken.
- Het is niet noodzakelijk dat deze zorg van de overheid berust op een rechtsplicht (Zuidpool-arrest).
- Wanneer er (door de overheid?) schadevergoeding wordt gevorderd is er in ieder

28. Maar deze bevoegdheid is niet aanwezig indien er voor de Staat publiekrechtelijke wegen openstaan waarmee een vergelijkbaar resultaat kan worden bereikt, of als de publiekrechtelijke weg op onaanvaardbare wijze wordt doorkruist.

29. HR 9 februari 1990, RvdW 1990, 51; Kwartaalbericht Nieuw BW 1990, blz. 101-104, met noot Hartlief en Van Maanen.

30. J.M. van Dunné, noot onder het Benckiser-arrest, AA 1990, blz. 469-480.

31. Zie HR 14 april 1989, RvdW 1989, 107 (Benckiser); HR 26 januari 1990, RvdW 1990, 36 (Staat/Windmill) en HR 9 juli 1990, RvdW 1990, 143 (De Pina/Gemeente Helmond).

geval een 1401-belang, althans is dit een overbodige eis naast het relativiteitsvereiste.

– Niet noodzakelijk is dat er sprake is van de schending van een (subjektief) recht van de overheid, voldoende is dat er een *belang* is van de overheid dat op onrechtmatige wijze wordt geschonden.³²

Dit betekent dat de burgerlijke rechter altijd bevoegd en de eiser vrijwel altijd ontvankelijk is bij vorderingen tot vergoeding van milieuschade, ook als de Staat zelf als eiser optreedt.³³ De publiekrechtelijke regelgeving verzet zich slechts in een beperkt aantal gevallen tegen de civielrechtelijke weg, namelijk als er alternatieve bestuursrechtelijke mogelijkheden zijn die doorkruist zouden kunnen worden.³⁴

Opvallend is dat de twee uitspraken die het verst gaan in het toekennen van een verhaalsrecht aan de Staat (Rijksweg 12 en Zuidpool) beide betrekking hebben op vorderingen van de Staat als beheerder van het publiek domein, als rechthebbende op grond van art. 577 BW. Blijkbaar is het belang waarin de Staat daar wordt geschonden een bijzonder belang.

VERVUILING VAN DE WATERBODEM

Vervuiling van de waterbodem heeft tot nu toe – in juridische procedures – wat minder aandacht getrokken dan de vervuiling van de normale ‘droge’ bodem. Maar ook hier gaat het om een probleem van gigantische omvang.³⁵

Verontreiniging van de waterbodem geeft aanleiding tot verschillende problemen. Het kan leiden tot onaanvaardbare kwaliteitsvermindering van het water, maar het kan evenzeer tot problemen leiden indien de verontreinigde waterbodem uitge-

32. Verburgh konstateerde dit ook reeds in zijn rede uit 1974. Uit de na zijn rede verschenen jurisprudentie blijkt dat de Hoge Raad veel verder is gegaan dan Verburgh destijds voorstelde (namelijk dat er sprake moet zijn van een voldoende concreet belang). Zo achtte Verburgh een milieugroepering niet-ontvankelijk in haar vordering tot behoud van een natuurgebied (a.w., blz. 51).

33. Vergelijk in dit verband ook P.W.A. Gerritzen-Rode, NTB 1988, blz. 45-48, en de discussie tussen Wubs en Gerritzen-Rode in het Tijdschrift voor Milieuaansprakelijkheid 1988, blz. 93-99.

34. De Hoge Raad stelt beperkingen aan de bevoegdheid van de overheid om te vorderen op basis van art. 1401 BW. Deze beperkingen vloeien voort uit de aanwezigheid van publiekrechtelijke regelgeving. In de praktijk gaat het om gevallen waarin geen schadevergoeding, maar een verbod of bevel door de overheid wordt gevorderd. In een opstel uit 1987 heeft Nieuwenhuis reeds gesteld dat de kern van het leerstuk van het (niet) door art. 1401 beschermde belang ligt in het beteugelen van civielrechtelijke verboden en bevelen indien er adequate bestuursrechtelijke dwangmogelijkheden zijn (J.H. Nieuwenhuis, Welke belangen worden beschermd door art. 1401 BW?, WPNR 5821 (1987), blz. 145-149). Vergelijk hierover ook mijn opstel in Recht en kritiek 3/1990, waarin een beschouwing wordt gegeven naar aanleiding van het Windmill-arrest (HR 26 januari 1990, RvdW 1990, 36).

35. Het gaat in ieder geval om meer dan 100 miljoen kubieke meter verontreinigd sediment. Zie H.J.M. Havekes, Kostenverhaal bij (water)bodemsanering, in: Kostenverhaal bij (water)bodemsanering. Verslag van de tweeëntwintigste ledenvergadering van de Vereniging voor Milieurecht op woensdag 1 februari 1989, Zwolle 1990, blz. 13.

baggerd moet worden teneinde de vaarweg op de vereiste vaardiepte te kunnen houden. Het opslaan en/of reinigen van deze baggerspecie leidt tot enorme kosten.³⁶

Gesteld dat er sprake is van duidelijk aanwijsbare vervuilers, dan ligt het voor de hand om ook hier – al dan niet na een sanering in het kader van de Interimwet bodemsanering – te trachten de schade op de veroorzakers daarvan te verhalen.

Grondslag van de vordering van de Staat tegen de vervuiler is dat de overheid in haar recht als beheerder van de vaarwegen, de stromen uit art. 577 BW, is aangetast. De overheid wordt geschonden in haar recht van publiek domein.³⁷ Het is duidelijk dat er hier sprake is van een door art. 1401 BW beschermd belang, aangezien de wetgever dit belang als een recht van de Staat heeft neergelegd in het Burgerlijk Wetboek. Schending van dit recht van publiek domein is in beginsel onrechtmatig tegenover de Staat, net zo als schending van een eigendomsrecht in beginsel onrechtmatig is tegenover de eigenaar.³⁸

DE VOORSTE STROOM

Deze gedachte is niet slechts van toepassing waar het gaat om het gebruiksrecht van de bevaarbare en vlotbare rivieren die krachtens art. 577 BW als publiek domein toebehooren aan de Staat, maar geldt evenzeer voor beken en riviertjes die niet bevaarbaar zijn en derhalve (positiefrechtelijk) buiten het publiek domein vallen. Voor deze niet-bevaarbare wateren staat een fraaie bepaling in ons oude Burgerlijk Wetboek.

‘Hij wiens eigendom gelegen is aan den oever van een stroomend water, hetwelk niet tot het openbaar domein behoort, mag van dat voorbijlopend water tot bespoeling van zijn erf gebruik maken.’ (art. 676 BW).

Dit recht van ‘bespoeling’ omvat zowel het recht van het gebruik van het water om te irrigeren als ander huishoudelijk gebruik, zoals bijvoorbeeld drenking van het vee. Dit recht wordt geschonden als een hoger gelegen oevereigenaar het water zodanig vervuult dat het voor een lager gelegen eigenaar onbruikbaar wordt, aldus de Hoge Raad reeds in 1915 in de zaak van de Voorste Stroom.³⁹

36. Het slib in de Hollandsche IJssel is zodanig verontreinigd dat een echte sanering tussen de 350 en 750 miljoen gulden zal gaan kosten, zo een echte sanering al mogelijk is. Zie verder Havekes, a.w., blz. 13 e.v.

37. Havekes, a.w., blz. 17, geeft aan dat de waterbeheerders er op kunnen wijzen dat ze *eigenaar* zijn van het water en de waterbodem. Uiteraard ligt deze stelling dicht bij de door mij betrokken positie en is het resultaat vergelijkbaar, maar er zijn belangrijke theoretische en praktische verschillen, zoals ik in de rest van deze uiteenzetting aannemelijk hoop te maken.

38. Het is *in beginsel* onrechtmatig omdat in mijn opvatting de inbreuk op een subjectief recht niet eo ipso tot onrechtmatigheid van de gedraging leidt. De vervuiler mag niettegenstaande dit vermoeden van onrechtmatig handelen trachten te bewijzen dat er in casu sprake was van een rechtvaardigingsgrond of dat de vervuiling hem om andere reden niet kan worden toegerekend. Zie hierover meer uitgewerkt G.E. van Maanen, *Onrechtmatige daad*. Deventer 1986, blz. 180 e.v.

39. HR 19 maart 1915, W. 9872 (E.M.M.): NJ 1915, blz. 691.

De gemeente Tilburg loosde per dag zo'n 8000 kubieke meter afvalwater afkomstig van Tilburgse 'fabrieken, trafieken en werkplaatsen', waardoor ene Holleman geschaad werd in het recht om van het water van de Voorste Stroom gebruik te maken. De Hoge Raad zegt daarover letterlijk:

'dat het door de gemeente Tilburg daarop afgevoerde vuil [reeds op zich zelf] voldoende is om den Voorsten Stroom te herscheppen in een stinksloot en het van nature zuivere water dier beek onbruikbaar te maken voor mensch en dier'. Iedere oevereigenaar heeft het recht dit water te gebruiken voor allerlei doeleinden, mits door dat gebruik andere oevereigenaren niet op bovenmatige wijze in hun gebruiksrecht worden benadeeld.⁴⁰

In dit arrest uit 1915 kon de Hoge Raad oordelen dat hier sprake was van een *recht* op schoon water van de benedenstroomse gebruiker. In het Kalimijnenarrest van 1988 wordt gesproken van het *belang* van de benedenstroomse gebruiker van de Rijn.⁴¹ Het verschil vloeit mijns inziens voort uit het feit dat de wet (in art. 676 BW) ten aanzien van de niet-bevaarbare rivieren en beken aan de oevereigenaar een gebruiksrecht tot (onder andere) bespoeling toekent, terwijl dat met betrekking tot de bevaarbare rivieren, behorende tot het publiek domein, niet met zoveel woorden het geval is.⁴²

Een en ander betekent dat het idee van een gebruik van het water door iedereen op zodanige wijze dat daardoor andere gebruikers niet in hun recht worden geschaad, niet slechts terug te vinden is in de wettelijke regeling van zaken die expliciet als publiek domein worden aangemerkt, maar dat dezelfde gedachte ook tot uitdrukking is gebracht ten aanzien van de wateren die daar niet (*expressis verbis*) toe behoren en die dus wel voorwerp van een gewoon eigendomsrecht kunnen zijn.

WAT IS PUBLIEK DOMEIN?

Het wordt hoog tijd wat meer duidelijkheid te verschaffen omtrent het begrip 'publiek domein'. Van oudsher wordt in het recht erkend dat er zaken zijn die niet aan bijzondere personen individueel toebehoren, maar die deel uitmaken van het 'bonum commune', zaken die van ons allemaal zijn en aan de Staat toebehoren.⁴³ Iets

40. Zie over dit arrest en de daaropvolgende uitspraken P.A. Kottenhagen-Edzes, TMA 1987, blz. 37.

41. HR 23 september 1988, NJ 1989, 743.

42. Uit de geschiedenis van art. 676 jo art. 577 BW blijkt dat het recht om het water uit de niet-bevaarbare wateren te gebruiken voor irrigatie niet toekwam aan de oevereigenaren van de bevaarbare rivieren. Dit betekent niet dat men van die rivieren helemaal geen gebruik mocht maken. Integendeel, juist het karakter van publiek domein typeert de openbare bestemming daarvan. Vergelijk daarover ook het genoemde arrest van 1915.

43. In het Romeinse recht werd ook wel onderscheid gemaakt tussen de 'res communes omnium' (lucht, stromend water, de zee, stranden) en de 'res publica in uso publico' (rivieren, openbare gebouwen, etc-
»

behoort tot het publiek domein door zijn bestemming ten algemene nutte. Deze bestemming kan ofwel door de natuur gegeven zijn (denk aan de zee en de rivieren), maar kan ook door gewoonte of door een expliciet overheidsbesluit ontstaan.⁴⁴ In het oude Burgerlijk Wetboek wordt dit in art. 577 als volgt omschreven: '[Insgelijks] [A]an den staat [behooren] de wegen en straten, welke te zijnen laste zijn, de stranden der zee, de bevaarbare en vlotbare stroomen en rivieren met hunne oevers, de groote en kleine eilanden en de platen welke in die wateren opkomen, gelijk ook de havens'.

In een volgend artikel worden voorts nog vermeld 'alle gronden en getimmerten welke tot 's lands vestingwerken behoren en gevolgelyk alle gronden waarop eenige werken van verdediging zijn aangelegd geworden, als: wallen, borstweringen, grachten, bedekte wegen, glacien⁴⁵ of vooruitspringende werken, pleinen waarop krigsgebouwen gesticht zijn, linien, posten, verschansingen, redouten, dijken, sluisen, kanalen en hunne boorden'.

In de art. 575 en 577 staat niet dat de Staat *eigenaar* is van al deze zaken, er wordt gesproken van 'toebehooren'.⁴⁶ Mijns inziens terecht omdat het hier niet de gewone civielrechtelijke eigendom van art. 625 BW betreft, maar het publiek domein van de Staat.⁴⁷ Een recht dat overeenkomsten en verschillen vertoont met het gewone civiel-

→

tera). De terminologie was overigens niet eenduidig. Zie W.G. Vegting, Publiek domein en zaken buiten den handel, Alphen a/d Rijn, 1946, Hoofdstuk I.

44. Vergelijk hierover E. Poortinga, De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij J.R. Thorbecke. Nijmegen 1987, blz. 218.

45. Aardglooiing op het voorterrein van een fort.

46. In art. 579 en 576a wordt wel – minder juist dunkt mij – van 'eigendom' gesproken. Zie voor een uitvoerige analyse L. Hardenberg, a.w., blz. 361. Vergelijk ook de wetsgeschiedenis van deze bepalingen bij Vegting, a.w., blz. 160 e.v.

47. De moderne privaatrechtelijke handboeken besteden weinig aandacht aan de figuur van het publiek domein. Veelal wordt ontkend dat er tegenwoordig nog sprake zou zijn van een dergelijk publiek eigendomsrecht van de Staat dat zich zou onderscheiden van het gewone eigendomsrecht van art. 625 BW. Ook in de rechtspraak is er een ontwikkeling in deze richting (Zie voor een fraai overzicht L. Hardenberg, a.w., blz. 358 e.v.) Een uitzondering in dit verband biedt het handboek van Pitlo-Brahn, dat overigens in plaats van publiek domein de uitdrukking 'zaken buiten de handel' gebruikt: 'Het antwoord op de vraag of ons recht zaken buiten de handel kent, kan niet twijfelachtig zijn, aangezien de wet in menig artikel met dit begrip werkt. (...) Een zaak buiten de handel is de zaak, die een openbare bestemming heeft, is de zaak die ten algemene nutte dient. (...) Als voorbeelden kan [lees: kunnen] naast de genoemde openbare wegen en rivieren en vestingwerken dienen: departementsgebouwen, provincie- en gemeentehuizen, Rijks- en gemeentemusca, havens, stranden, oorlogsmateriaal als geschut, munitie, de schilderijen in de Rijks- en gemeentemusca...' (Pitlo-Brahn, Het Zakenrecht, 1987, blz. 45. Als voorbeelden van artikelen waar onze wet met het begrip 'zaken buiten de handel' werkt worden vermeld de artt. 593, 1368, 1480, 1481, 1779, 1990 BW en 491 en 721 Rv.).

In Asser-Beekhuis wordt hierover een andere mening verkondigd. 'Moet men dus aannemen, dat de Staat op ten algemene nutte bestemde zaken geen ander recht heeft dan het gewone privaatrechtelijke eigendomsrecht, daaruit volgt nog niet, dat alle regels van het privaatrecht in volle omvang daarop van toepassing zijn.' De meningen zijn derhalve verdeeld. Wel is het zo dat ook in de opvatting van hen die afwijzend staan tegenover de erkenning van het publiek domein, erkennen dat de bepalingen van het burgerlijk recht niet van toepassing zijn op zaken met een publieke bestemming, wanneer de bestemming ten algemene nutte dit niet zou gedogen. (Asser-Beekhuis-Mijnssen-De Haan, Zakenrecht. Algemeen deel, 1988,

→

rechtelijke eigendomsconcept.⁴⁸

Hoewel het Nieuwe BW geen aparte categorie eigendom onderscheidt van zaken die aan de Staat toebehoren, blijkt uit de Parlementaire Geschiedenis met betrekking tot de eigendom van de zeebodem dat bijvoorbeeld de vervreemding daarvan slechts bij wet kan geschieden. In feite wordt ook daar met een ander eigendomsbegrip gewerkt.⁴⁹

NIEUW LEVEN VOOR EEN OUD BEGRIIP

Wat houdt dit recht van publiek domein van de Staat in⁵⁰? De bestemming van een zaak het algemeen belang te dienen brengt een aantal beperkingen mee die het recht van publiek domein onderscheiden van de gewone eigendom van art. 625 BW. Uit onze wetgeving blijkt dat het niet mogelijk geacht wordt dat derden door middel van verkrijgende verjaring een eigendomsrecht op zaken vallende onder het publiek domein kunnen verkrijgen. Beslag en bezit op die zaken zijn evenmin mogelijk.⁵¹ De publieke bestemming brengt ook beperkingen mee ten aanzien van de vervreemdbaarheid van deze zaken.⁵²

Het publiek domein brengt mee een recht van 'beheer', maar ook een plicht tot 'onderhoud'.⁵³ Kortom, een 'publiekrechtelijke' staatstaak gekonstrueerd als een 'subjektief recht' van de Staat, maar geregeld in het Burgerlijk Wetboek.⁵⁴ De strekking van art. 577 en 578 BW is duidelijk: er zijn een aantal gemeenschappelijke belangen zoals de zorg voor een goede infrastructuur en de landsverdediging die gemeenschappelijk behartigd moeten worden.

Betreft het hier nu een exclusief recht van de Staat, een recht waar de burgers verder niets mee te maken hebben? Ik zou menen van niet. Met name waar het betreft wegen en waterwegen heeft de burger een subjektief recht om van die gemeenschappelijke en openbare wegen (een normaal) gebruik te mogen maken.⁵⁵ Daarin onder-

→
nr. 136) Vergelijk ook art. 3:14 NBW: 'Een bevoegdheid die iemand krachtens het burgerlijk recht toekomt, mag niet worden uitgeoefend in strijd met geschreven of ongeschreven regels van publiekrecht.'

48. Dit recht van publiek domein van de Staat sluit overigens niet uit dat partikuliere personen eveneens een recht kunnen hebben op die zaken die hier als toebehorend aan de Staat worden vermeld.

49. Parl. Gesch. Boek 5, blz. 134; Hardenberg, a.w., blz. 345.

50. Helder hierover is Opzoomer-Goudekot, Deel III, Eerste stuk, 's-Gravenhage 1911, blz. 142-159.

51. E.M. Meijers, a.w., blz. 109.

52. Zie hierover E.M. Meijers, a.w., blz. 115 e.v.

53. Hoge Raad 7 juni 1918, NJ 1918, 717 (Hofvijverarrest).

54. Ik laat hier de verschillen tussen de in deze artikelen opgesomde zaken buiten beschouwing. Wegen, rivieren, havens en stranden worden veelal tot het eigenlijke publiek domein gerekend, terwijl de eilanden en platen die in rivieren kunnen ontstaan meestal als gewoon eigendom van de Staat worden gezien. Zie hierover F.G. Scheltema, Nederlands Bestuursrecht, deel I (1932), hoofdstuk II, tevens in Verzamelde Geschriften, Groningen 1953. Voorts Asser-Beekhuis-Mijnssen-De Haan, Zakenrecht I, 1985, nr. 134.

55. Over het karakter van dit recht is in het verleden uitgebreid gedebatteerd. Mij spreekt het standpunt van Von Jhering aan. In zijn visie zijn de burgers de ware rechthebbers als 'Destinatäre des Gemeingebrauches'. Geist des römischen Rechts, IIIe deel, 1e afd., par. 61, blz. 343 (geciteerd bij Vegting, a.w.,

scheidt dit recht van publiek domein, zich op fundamentele wijze van het gewone civielrechtelijke eigendomsbegrip dat juist gekenmerkt wordt door het feit dat het de eigenaar de bevoegdheid geeft om een ieder ander van het gebruik van de zaak waarop dat recht betrekking heeft uit te sluiten.⁵⁶

Waarom is dit publieke eigendomsrecht, dit recht van publiek domein, in de vergetelheid geraakt?

PARTIKULIER EIGENDOM TEGENOVER PUBLIEK DOMEIN

Naarmate de publieke sfeer scherper onderscheiden wordt van de privésfeer van de burgerlijke maatschappij – een tendens ingezet met de Franse Revolutie –, ontwikkelt zich steeds duidelijker het idee van een individueel eigendomsbegrip. In de loop van de 19e eeuw wordt dit *individuele* eigendomsbegrip zelfs dominant en dreigt het idee van kollektieve eigendom, publieke eigendom in allerlei vormen, van gemeenschappelijke weiden tot en met het publieke domein, als duidelijk andersoortige vormen van eigendom te verdwijnen. Eigendom wordt identiek met partikuliere eigendom.⁵⁷

Het ontstaan van het moderne eigendomsbegrip hangt nauw samen met de – mede onder invloed van Thorbecke – doorgevoerde scheiding tussen publiekrecht en privaatrecht.⁵⁸ Dit heeft tot gevolg dat het verschil tussen de *publieke eigendom* van de Staat en de *privé-eigendom* van individuen scherper naar voren komt.⁵⁹ Uiteindelijk leidt dit ertoe dat wij tegenwoordig de publieke eigendom van de Staat nauwelijks nog als een andere vorm van eigendom herkennen. Wat traditioneel onder het publiek domein werd begrepen wordt ofwel opgevat als gewone eigendom van de Staat, zij het beperkt door de publieke bestemming, ofwel losgemaakt van het eigendomsidee en aangemerkt als onderdeel van de algemene publieke taak.

blz. 64 en 244). De bestemming om gebruikt te worden door het publiek sluit een exclusief eigendomsrecht van de Staat uit. In het publieke gebruik gaat de bestemming der *res publicae* geheel op; daarnaast is geen plaats voor een eigen recht van de Staat, dat iets anders zou zijn dan de keerzijde van de rechten van het publiek, aldus de weergave door Vegting van Von Jherings standpunt.

56. Vergl. art. 5:1 NBW; G.E. van Maanen, *Eigendomsschijnbewegingen*, Nijmegen 1987, blz. 64 e.v.

57. In dit licht is het – helaas – invloedrijke opstel van C.G. von Reeken, a.w., te begrijpen. De strekking van het betoog is dat er maar één type eigendom bestaat, namelijk dat van art. 625 BW en dat ook de 'eigendom' van de Staat daaronder valt.

58. De onderscheiding tussen publiek- en privaatrecht krijgt, zoals Van den Bergh (iets over publiek- en privaatrecht, in: *Ter Recognitie*, Hilversum 1987, blz. 9-17) het uitdrukt, een politiek-konstitutionele lading. Het wordt de ideologische hoeksteen van de burgerlijk-liberale-konstitutie. Publieke bevoegdheden zijn gegeven met een bepaald doel. Publiek recht is publieke plicht. Het publiek domein is dientengevolge ook doelgebonden, in tegenstelling tot de partikuliere eigendom waarvan het gebruik in beginsel ter vrije beschikking van de rechthebbende staat.

59. Overheidseigendommen kunnen strikt genomen geen object van (privé-)eigendom zijn. Met het recht van allen is bijzonder eigendomsrecht niet bestaanbaar, aldus Thorbecke. Zie Poortinga, a.w., blz. 215.

Voor zover het gaat om die zaken waarvan het gebruik aan allen gezamenlijk toekomt, zoals bijvoorbeeld de openbare wegen, rivieren of de stranden, brengt dit doel mee dat een ieder het recht heeft op het gebruik daarvan, uiteraard voor zover dat gebruik verenigbaar is met het gebruik dat een ander daarvan wil maken. In essentie komt dit kollektieve eigendomsrecht dus neer op een recht om niet uitgesloten te worden van het gebruik van deze zaken; het partikuliere eigendomsrecht bevat daarentegen de bevoegdheid om anderen juist uit te sluiten.⁶⁰

Vanwege dit wezenlijke verschil is het derhalve misleidend om ten aanzien van het publiek domein te spreken van een eigendomsrecht van de Staat indien men daarbij onder 'eigendom' slechts verstaat het 'moderne' exclusieve recht zoals dat in art. 5:1 NBW te vinden is. Dit 'moderne' eigendomsbegrip staat voor een relatie van de mens tot zijn zaken, waarbij de eigenaar voorgesteld wordt als heer en meester over het object van zijn recht, die naar eigen goedvinden – sommigen zeggen zelfs naar willekeur – daarover mag beschikken.⁶¹ Een dergelijke opvatting kan dienen – en heeft gediend – als ideologische legitimatie van een kapitalistische productiewijze, maar typeert evenzeer de relatie van de eigenaar tot de natuur.⁶²

Het praktische verschil tussen de benadering van het publiek domein als 'gewone' eigendom van de Staat en die waarbij het publiek domein wordt gezien als een bijzondere vorm van toebehoren komt tot uitdrukking in de procedure die de Staat voerde tegen de gemeente Huizen.⁶³ De Staat vorderde dat de gemeente Huizen zijn afvalwater niet langer ongezuiverd op het IJsselmeer zou lozen en baseerde zich daarbij op de stelling dat Huizen inbreuk maakte op het eigendomsrecht van de Staat van het IJsselmeer door dit wél te doen. Volgens het hof was hier geen sprake van een gewoon eigendomsrecht van de Staat, maar van een publiek domein met een bestemming die meebrengt dat de gemeente Huizen gerechtigd is van het IJsselmeer gebruik te maken om haar rioolwater te lozen. In de visie van de Hoge Raad evenwel heeft de Staat ten aanzien van het IJsselmeer dezelfde bevoegdheden als krachtens art. 625 BW aan iedere eigenaar van een onroerende zaak toekomen. Als eigenaar is de Staat vrij om naar eigen inzicht de daarbij betrokken belangen af te wegen.

Hoewel de benadering van het hof mij principieel juist voorkomt dan die van de Hoge Raad is de uitwerking die het hof eraan heeft gegeven, naar mijn mening niet juist. Immers het recht van de gemeente Huizen om – net als ieder ander – gebruik te maken van het IJsselmeer vindt zijn grens daarin waar het gebruik door de gemeente Huizen het gebruik van anderen – zoals vissers – zou bekorten. Het gebruik

60. Hierover C.B. Macpherson, *The meaning of property*, in: *Property* (ed. C.B. Macpherson), Oxford 1978, blz. 1-13.

61. Zie G.E. van Maanen, a.w., hoofdstuk 3.

62. Zie ook P. Meijs en W. Jansen, *De verzorgingsstaat en het eigendomsrecht: Rawls en Macpherson*, in: *Recht en kritiek* 1990, blz. 117.

63. HR 19 januari 1962, NJ 1962, 151 (J.H.B.).

van het recht om te lozen dient uiteraard op de minst bezwaarlijke wijze te worden uitgeoefend.

Juist een benadering als publiek domein laat zien dat het gaat om een zaak waar iedereen gebruik van moet kunnen maken en moet blijven kunnen maken.

ZAKEN DIE AAN NIEMAND TOEBEHOREN

Afgezien echter van de zaken die expliciet worden opgesomd als toebehoorend aan de Staat, noemt art. 575 van ons oude burgerlijk Wetboek ook nog een categorie zaken die 'aan niemand toebehoren'.

'Yl est des choses qui n'appartiennent à personne et dont l'usage est commun à tous.' In de Franse Code (art. 714) en de rechtsgeleerde commentaren daarop zien we dat er expliciet op gewezen wordt dat het gebruik van die zaken (water, lucht) allen gemeenschappelijk toekomt.⁶⁴ De overheid kan regels opstellen met betrekking tot dit gemeenschappelijke gebruik.

Het is fascinerend dat ook het Burgerlijk Wetboek de regeling betreffende zaken 'met betrekking tot derzelve bezitters' opent met de konstatering dat er zaken zijn die aan niemand toebehoren. De vogels in de lucht en de vissen in de rivier zijn zaken die aan niemand toebehoren. Ze behoren aan niemand toe omdat ze – zolang ze in het wild leven – niet in *bezit* genomen zijn. Maar brengt dit mee dat ze daarom ook vogelvrij zijn?⁶⁵

Of zouden we kunnen stellen dat deze vogels en vissen en andere dieren en heel de flora en fauna die geen eigendom is van iemand in het bijzonder toch behoort tot het publiek domein en daarmee tot de zorg van de overheid, krachtens ongeschreven publiekrecht, krachtens haar historische opdracht?⁶⁶

De noodzaak van deze uitbreiding van de betekenis van het klassieke (wettelijke) begrip publiek domein tot zaken die aan niemand toebehoren blijkt uit het feit dat het belang van het milieu op zich zelf – als zelfstandig belang – verdwijnt uit de juridische afweging bij de beoordeling van vorderingen tot schadevergoeding. In de procedure tegen de Franse Kalimijnen, aangespannen onder andere door een aantal Westlandse tuinders, gaat het om een afweging van het belang van de Kalimijnen bij de vervuilende zoutlozingen en het belang van de tuinders bij een niet 'bovenmatig'

64. Toullier noemt als voorbeelden de lucht, de stromende wateren, de zee, de schelpen, de vissen en de wilde dieren (Le droit civil, 1829, deel 2, blz. 10).

65. P.A. Kottenhagen-Edzes wijst op de schade die de overheid lijdt in verband met schoonmaken van door olie besmeurde zeevogels (TMA 1988, blz. 59).

66. Dat dit ook zo wordt 'aangevoeld' door de burgerlijke rechter blijkt fraai uit een vonnis van de president van de rechtbank Den Bosch, Milieu en recht 1989, blz. 130, die stelt: 'De Staat is de eerste hoeder van de volksgezondheid en het leefmilieu. Het is dan ook zijn taak om dreigende aantasting daarvan te voorkomen.' Deze taak blijkt overigens ook uit art. 21 van de Grondwet.

vervuild sproeiwater.⁶⁷ Het belang van een schone Rijn als een zelfstandig belang wordt niet in de afweging betrokken.

Ook de lucht die wij inademen valt onder de zaken die aan niemand toebehoren. Maar dat kan toch niet betekenen dat het toegestaan is om die lucht onbeperkt te vervuilen omdat de lucht 'van niemand is'? Een *res nullius*? Als we zien dat in het industriegebied van zuid-west Polen – Silezië – 90 % van de kinderen ademhalingsmoeilijkheden heeft en de kindersterfte twee maal zo hoog ligt als in minder vervuilde gebieden, dan moet toch de konklusie zijn dat het niet juist kan zijn om de lucht op te vatten als iets wat aan niemand toebehoort in de zin dat het een ieder vrij staat om die lucht te vervuilen? Nee, het is een zaak die aan allen gemeenschappelijk toebehoort. Het gebruik daarvan door de een mag niet ten koste gaan van het gebruik door de ander.

VERHOUDING TOT DE NATUUR

De uitbuiting van de ene mens door de andere, tot systeem geworden in het ontwikkelde kapitalisme, in het Oostblok voortgezet in naam van het socialisme en het kommunisme, heeft – in beide systemen – zijn parallel in de uitbuiting van de natuur. Het uitsluitend denken in termen van werkgelegenheid en groeiende industriële produktie gaat ten koste van de natuur. De mens heeft in deze opvatting als heer en meester over de natuur het recht naar eigen goeddunken te beschikken over alles wat de natuur aan rijkdommen biedt.⁶⁸

Het technologisch ingrijpen in de natuur via bio-technologie en genen-technieken leidt er toe dat het leven zelf voorwerp wordt van intellectuele eigendomsrechten. Waar vroeger nog sprake was van een erkenning van een limiet aan datgene wat voor privé-eigendom vatbaar is⁶⁹, lijkt er nu geen grens meer te bestaan aan wat door de mens beheerst en in eigendom bezeten kan worden.

Deze erkenning van het in beginsel niet vatbaar zijn voor privé-eigendom van zaken als de lucht en de zee, de vissen in de rivier, de vogels in de lucht, dreigt verloren te gaan en is al voor een deel verloren. Deze veranderde verhouding tot de natuur – mede als gevolg van nieuwe technologische ontwikkelingen – komt ook op juridisch niveau tot uitdrukking.

We zien dit ook met betrekking tot die zaken die traditioneel tot het publiek domein werden gerekend: de rivieren, de zee en de stranden.⁷⁰ Maar ook ten aanzien

67. HR 23 september 1988, NJ 1989, 743.

68. Ger Harmsen, *Natuur, geschiedenis, filosofie*, (rede) Nijmegen 1974, blz. 19.

69. Vergelijk het inspirerende opstel van S. Gutwirth, *Recht en kritiek* 1990/3 (te verschijnen).

70. In het *huidige* – nog tot 1992 geldende – Burgerlijk Wetboek worden deze opgevat als zaken die aan de Staat, aan ons allen gemeenschappelijk toebehoren; niet als privé-eigendom maar als publiek domein. In het *Nieuwe BW* lijkt dit idee te verdwijnen en wordt de Staat als *eigenaar* aangemerkt van de stranden en de bodem van de zee.

van de zaken die *niet* vatbaar geacht werden voor een eigendomsrecht, partikulier dan wel publiek, verandert de verhouding.⁷¹ De zee, met name de exploitatie van de zeebodem, wordt onder fraai klinkende benamingen als het gemeenschappelijk erfdeel der mensheid, het gemeenschappelijk patrimonium, voorwerp van exploitatie.⁷² Antarctica wordt – zij het met allerlei waarborgen – vrijgegeven voor wetenschappelijke en technologische exploratie en exploitatie. De eerste olierampen hebben zich ook daar al voorgedaan.

Het is noodzakelijk om te komen tot een erkenning van een publiek domein, een sfeer van kollektieve belangen, waarin uiteenlopende zaken zijn ondergebracht als de traditionele zorg voor openbare wegen en waterwegen, maar ook de wat minder traditionele belangen als die van een schone lucht en een schone bodem.⁷³ Niet valt in te zien, waarom het vervuilen van water wel een schending van het publiek domein kan opleveren, maar het vervuilen van lucht en bodem daar buiten zou moeten vallen.⁷⁴ In de Verenigde Staten werkt men in dit verband met de 'public trust doctrine'. In deze leer kan de overheid schadevergoeding vorderen in geval van schade aan de natuurlijke rijkdommen waarover zij het beheer heeft. Vanuit deze gedachte is er in de VS federale wetgeving tot stand gebracht die de overheid de bevoegdheid geeft schadevergoeding te vorderen in geval van schade aan natuurlijke rijkdommen die geen eigenaar hebben.⁷⁵

KONKLUSIES

Het eigen-aardige van de rechtsfiguur van publiek domein is dat daarmee tot uitdrukking wordt gebracht dat er kollektieve goederen bestaan, die enerzijds aan de rechtsgenoten gebruiksrechten verschaffen zoals ten aanzien van lucht, water en bodem⁷⁶, maar anderzijds dat het beheer daarvan en de zorg daarover aan de overheid

71. Zie ook Hardenberg, a.w., 343: 'de zee is een gebied van ongekende industriële activiteit geworden, waardoor vele, vroeger "onbegrijpelijke" zaken nu, evenals vanouds de vissen, binnen het menselijk bereik zijn gekomen.'

72. Vergelijk hierover W.D. Verwey, Het nieuwe zeerecht en de beginselen van een nieuwe internationale economische orde: de rol van de exclusieve economische zone, (rede) Deventer 1980.

73. De erkenning van het milieu als zelfstandig belang, los van menselijke belangen, is reeds een aantal malen in de juridische literatuur voorgesteld. Zie C. Lambers, s' Jacob-bundel, Zwolle 1975; dezelfde in: De Rechtsstaat herdacht, blz. 132; P.C.E. van Wijnen, preadvies voor de Vereniging van milieurecht, Utrecht 1988; R. Uylenburg en L.J.A. Damen, Groen voor groen, in: Kinderen en recht, Deventer 1989, blz. 139 en 140.

74. Vergelijk ook C. de Groot, Medegebruik van water en lucht beheerst door algemene gedragsregel op basis van art. 1401 BW, Milieu en recht 1987, blz. 155-161.

75. H. Bocken, Preventie, toerekening en herstel van schade door milieuvcontreiniging (padvies Nederlandse Vereniging voor rechtsvergelijking), Deventer 1983, blz. 34.

76. Ten aanzien van de bodem bestaat uiteraard niet voor alle burgers een concreet gebruiksrecht, zoals dat wel ten aanzien van de lucht en het water het geval is. De Wet bodembescherming beoogt evenwel het gebruik van de bodem voor mens, plant en dier ook in de toekomst te behouden. M.J. Dresden e.a.

toebedeeld is. Anders dan het moderne exclusieve eigendomsbegrip is de kern van dit publiek domein het recht van alle rechtsgenoten tot gebruik van en toegang tot het publiek domein.⁷⁷

Schending van dit recht is niet slechts in beginsel onrechtmatig tegenover andere gebruikers maar ook tegenover de overheid die immers het belang van alle gebruikers – nu en in de toekomst – behartigt.⁷⁸

Omdat het gaat om een (subjektief) recht van de overheid is met de schending daarvan de onrechtmatigheid in beginsel gegeven.⁷⁹ Het is aan de vervuiler om aan te tonen dat er in casu van onzorgvuldigheid zijnerzijds geen sprake was. De onrechtmatigheid van de schending van het gebruiksrecht van andere gebruikers is reeds tientallen jaren erkend in het Voorste Stroom arrest en recent bevestigd in de procedure tegen de Franse Kalimijnen.

Met betrekking tot vervuiling van de grond zijn er hoopvolle ontwikkelingen te zien in een aantal recente arresten, met name de procedure tegen Van Amersfoort.⁸⁰ De erkenning van het recht op publiek domein in ruime zin, dat ook het belang van een schone bodem omvat, kan de mogelijkheden van verhaal in dergelijke gevallen vergemakkelijken en biedt naar mijn overtuiging een betere grondslag aan het recht tot verhaal van de overheid dan tot dusverre is gegeven.⁸¹ Het is niet slechts het feit

→

De Wet bodembescherming. Zwolle 1986. Vergelijk ook P.C.E. van Wijmen, Het milieu ieders zorg?, Milieu en recht 1985, blz. 233.

77. Onder dit ruime begrip publiek domein vallen niet alleen de traditionele publieke eigendommen van de Staat zoals de wegen, rivieren en de stranden, maar in mijn opvatting ook de zaken die vroeger aange-merkt werden als zaken die aan niemand toebehooren, zoals bijvoorbeeld de lucht. Maar ook valt daaronder het recht op een schone bodem. De grondeigenaar wordt derhalve in zijn bevoegdheid beperkt door het publiek domein dat op die grond rust.

78. Deze konklusie komt overeen – zij het op andere gronden – met de stelling van Grosheide, a.w., blz. 10, dat het algemeen belang een rechtsbelang is dat in beginsel door overheid en particulieren met behulp van het civiele aansprakelijkheidsrecht kan worden behartigd.

79. In het recente wetsontwerp inzake aansprakelijkheid voor gevaarlijke stoffen (21 202) wordt in art. 11a bepaald dat *iedereen* die maatregelen neemt ter beperking van schade bij een ernstige dreiging, recht heeft op schadevergoeding. Op deze wijze worden zo de mogelijke beperkingen als gevolg van het relativiteitsvereiste ondervangen. Zie voor een bespreking van dit ontwerp G.E. van Maanen, Aansprakelijkheid voor schade door gevaarlijke stoffen en verontreiniging van lucht, water of bodem. WPNR 5946 (1990), blz. 55-62, speciaal blz. 58. Zie ook Van Wijmen (Milieu en recht 1985, blz. 235) die pleit voor een omkering van de bewijslast.

80. Dat het onrechtmatig is tegenover de Staat *eigen* grond te vervuilen impliceert dat het eigendomsrecht van de grond niet meebrengt een recht om naar goedvinden te doen en laten wat men wil. Die bevoegdheid wordt uiteraard beperkt door de 'wettelijke voorschriften en regels van ongeschreven recht' gelijk art. 1 van Boek 5 NBW stelt. Bij grond gaat het om, wat ik genoemd heb, *maatschappelijke* eigendom (Eigendomsschijnbewegingen, blz. 157).

81. Het voorstel van de regering in het kader van de uitbreiding van de Wet bodembescherming (21 556) – ter vervanging van de IBS – in art. 47 een vijfde lid op te nemen dat het onrechtmatigheidsvereiste in verhaalsprocedures inzake saneringskosten *geheel ecarteert* gaat m.i. wel heel ver. Dit impliceert dat schade door vervuiling van jaren her buiten iedere vorm van verwijt toch verhaald kan worden op de veroorzaker, en dit zelfs met terugwerkende kracht óók in lopende procedures (cassatie uitgezonderd, artikel V).

Dit voorstel lijkt rechtstreeks afkomstig uit de koker van de Landsadvokaat onder het motto 'Wubs wint altijd'. Het voorstel staat in merkwaardig contrast met dat inzake de aansprakelijkheid voor gevaarlijke

dat de overheid zich de zorg voor een schone bodem, een schoon milieu is gaan aantrekken, maar ook dat de overheid dat gegeven haar opdracht als behartiger van het publiek domein ook *moest* doen.⁸²

HET VARKENTJE GEWASSCHEN?

Aan het einde van deze rede gekomen, komt de vraag op of het varkentje waarover Meijers in 1918 sprak – de wat onduidelijke status van het begrip publiek domein – nu inderdaad gewassen is? Ik zal niet zeggen dat dat duidelijk het geval is, daarvoor is de problematiek ook te omvangrijk en complex voor het beperkte kader van een rede als deze; wel hoop ik te hebben laten zien dat het de moeite waard is om dit oude begrip nog niet weg te gooien. Ook onder het Nieuwe BW blijft het een belangwekkend (analytisch) rechtsbegrip. Zoals Meijers het treffend heeft verwoord:

‘Zelfs echter, indien thans praktisch de betekenis der wettelijke voorschriften van zaken buiten de handel geheel ontbrak, dan nog zouden zij een theoretisch bestaansrecht hebben; zij zijn de uitdrukking der waarde, die aan het ten algemeenen nutte bestemde gemeenschappelijke eigendom van het volk wordt toegekend’.⁸³

Dat ons varkentje nog niet helemaal schoon is is wellicht wel zo milieuvriendelijk; een scharrelvarken hóórt toch een beetje onder de modder te zitten?

Het is een gebruikelijk ritueel om na het uitspreken van een openbare rede bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar een aantal leermeesters te bedanken. Ik wil dat niet doen. Ik erken geen leermeesters in de zin waarin dit woord veelal gebruikt wordt, namelijk in de betekenis van ondergeschiktheid van de leerling aan de meester. Ni dieu ni maître.

Wel zijn er een aantal personen met wie ik op voet van (al dan niet vermeende) gelijkwaardigheid heb mogen debatteren, van wie ik veel geleerd heb en aan wie ik veel verschuldigd ben.

Ik noem de huidige en vroegere redactieleden van *Recht en kritiek*, die wellicht de belangrijkste rol bij mijn ‘intellectuele’ ontwikkeling hebben gespeeld.⁸⁴ Verder uiteraard Brunner, mijn promotor, van wie ik heb geleerd hoe *juristen* denken, en Brahn, wiens vriendschap altijd hartverwarmend is geweest.

stoffen (21 202), dat een ruime eerbiedigende werking kent en meerdere ‘escapes’ ten aanzien van de aansprakelijkheid. Het lijkt aan te bevelen dat Minister Alders hierover contact opneemt met Hirsch Ballin.
82. Het opzettelijk/culpoos en wederrechtelijk vervuilen van lucht, water of bodem is bij de art. 173a en b WvS strafbaar gesteld.

83. Meijers, a.w., blz. 128.

84. Ook bij het schrijven van deze oratie heb ik veel steun ondervonden. Ik dank met name Leo Damen, Eke Poortinga, Roel de Lange en Ton Hartlief.

Mijn filosofische scholing dank ik vooral aan Ger Harmsen, Lolle Nauta, Ulli d'Oliveira, Damiaan Meuwissen en John Griffiths.

Dat ik me er op verheug de samenwerking met iedereen in de Maastrichtse Fakulteit, met name ook met mijn naaste kollega's René de Groot en Kid Schwarz, op dezelfde prettige wijze voort te zetten als tot nu toe het geval was, behoeft naar ik hoop nauwelijks betoog.

Ik ervaar het als een uitdaging om de aanpak van Jacques Elders – die zich niet beperkte tot een strikt positiefrechtelijke benadering – voort te zetten en hoop zowel in civielrechtelijke als in rechtsfilosofische zin in zijn voetsporen te treden.